

Personalia • Персоналії

ІВАН МОНОЛАТІЙ
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна)

Університет імені Яна Кохановського
в Кельцах (філія в Пйотркові
Трибунальському, Польща)

iwan.monolatiy@gmail.com

«Український джентельмен
західньо-європейського
покрою і жидівської
національності»¹:
штрихи до етнополітичного
портрета видавця
Якова Оренштайна

Постать і діяльність Якова Сауловича Оренштайна (1875–194?) — одного з найвідоміших книговидавців новітньої України — ще чекає на ретельного дослідника. Натепер україномовна Вікіпедія подає таку загальну інформацію про нього:

Народився в місті Коломиї. Походив із династії відомих друкарів і книго-торговців. Вищу освіту здобув у Львівському та Віденському університетах. Високоосвічений фахівець друкарської справи. Заснував і був власником «Галицької накладні» в Коломиї (1903–1915) та «Української накладні» в Берліні (1919–1932) з філіями у Філадельфії і Катеринославі.

У Коломиї деякий час видавав також польську «Загальну бібліотеку» («Biblioteka Powszechna»).

Успіх його українських видань забезпечувала вдумлива програма, зорієнтована на поширення доброї української книжки серед народу та залучення до співпраці відомих українських письменників і вчених — О. Барвінського, А. Крушельницького, Б. Лепкого, В. Сімовича та ін. Виданий у Берліні 1921 року об'єднаний каталог «Галицької» та «Української» накладень за 1903–19 рр. відображає понад 350 видань, систематизованих за видавничими жанрами. Це, зокрема, кількатомні, багатолістровані твори Т. Шевченка, І. Котляревського, Марка Вовчка, Б. Лепкого, 30 випусків творів великої української і світової прози (твори І. Франка, І. Нечуя-Левицького, О. Кобилянської, Л. Толстого, А. Франса та ін.), 150 випусків «Загальної бібліотеки», до якої, крім художніх творів, входили також праці філософського та наукового змісту (Ф.-В. Ніцше, І. Раковського та ін.), праці з історії України, історії української літератури,

^{*} Ілюстрації подано з дозволу Державного архіву Івано-Франківської області.

¹ Биковський Л. Книгарні — Бібліотеки — Академія. Спомини (1918–1922). Мюнхен—Денвер, 1971. С. 22.

мистецтва, культури, а також словники, атласи, ілюстровані дитячі книжки, сотні штук кольорових листівок українознавчої тематики, збірки українських народних, стрілецьких, маршових пісень, українські гімни, музичні твори на слова Т. Шевченка та інших письменників.

Найцінніші з цих видань, власне, були реалізацією широкої видавничої програми, укладеної Оранштайном на початку 1918 р. з урядом Української Центральної Ради в Києві, що засвідчувало його підтримку і відданість національному відродженню України.

У 1932 р. Оранштайн із родиною переїхав до Варшави, де заклав антикварну книгарню. Місце смерті Оранштайна достеменно не відоме: варшавське гетто або концтабір Заксенгаузен².

У попередніх публікаціях ми вже наводили аргументи на користь того, що в особливий спосіб саме Оранштайнові припала честь подолати тривалу ізоляцію української культури, доповнивши її присутність у новітньому європейському етнокультурному просторі, залучаючи українське письменство й мистецтво до світового контексту, пропонуючи, разом із тим, оригінальні культурні та художні цінності загальноукраїнського масштабу³. Зауважмо: витоки, розвиток і форми Оранштайнової діяльності в контексті українського національного відродження, його книговидавничий феномен в українському контексті серйозно вивчено й досить повно висвітлено⁴.

² Див.: http://uk.wikipedia.org/wiki/Оранштайн_Яків. Це, по суті, передрук енциклопедичної статті: Вальо М. Оранштайн Яків / Енциклопедія історії України: в 10-ти т. / Під ред. В. А. Смоля та ін. Київ, 2010. Т. 7. С. 631–632.

³ Про Я. Оранштайна як представника етнічної символічної еліти див. у таких публікаціях: Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Івано-Франківськ, 2010. С. 471, 472, 526, 594–599; Монолатій І. Інші свої. Політична участь етнічних акторів пізньогабсбурзьких Галичини і Буковини. Івано-Франківськ, 2012. С. 27, 28, 299, 300; Монолатій І. Індивідуальний рівень міжетнічної взаємодії (модель Я. Оранштайна) / Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні в Модерну добу. Івано-Франківськ, 2007. С. 144–167. Самотньою залишається наша розвідка: Монолатій І. Видавець Яків Оранштайн і проблема міжнаціональних відносин у Галичині. Коломия, 2003. 64 с.

⁴ Вальо М. Видавнича діяльність Я. Оранштайна в контексті українського національного відродження / Українська періодика: Історія і сучасність. Доп. та повід. Третьої всеукр. наук.-теорет. конф. 22–23 грудня 1995 р. Львів, 1995. С. 32–36; Вальо М. Оранштайн Яків // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного довідника / Під ред. М. М. Романюка. Вип. 6. Львів, 1999. С. 253–259; Пшеничний Є. Яків Оранштайн і його книговидавнича діяльність // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конференції (Київ, 8–9 грудня 1994 р.). Київ, 1995. С. 160–164; Яків Оранштайн — феномен української видавничої справи: Каталог виставки (до 120-річчя від дня народження) / Уклад. О. Канчалаба, І. Гречко, вступ. стаття М. Вальо. Львів, 1998. 93 с.; Монолатій І. Загадка Якова Оранштайна // Бібліотечний вісник. 1999. № 2. С. 46–47; Ковтун В. Яків Оранштайн і коломиїська філокартія: до історії культурного феномену // Ковтун В. Золота доба коломиїської листівки. Коломия, 2010. С. 33–44.

Натомість *етнополітичний* контекст життя й видавничої діяльності містить, з точки зору наукової новизни, набагато більше невизначеності. Ми переконані, що задля комплексного аналізу політичного портрета Оренштайна необхідно проаналізувати низку проблем, розв'язавши які, ми зможемо більш-менш цілісно зрозуміти місце цього видатного діяча української книговидавничої справи.

Однією з таких проблем є актуалізація *етнополітичного портрета* видавця: вона дозволить визначити його мотивацію при формулюванні ідейних позицій, політичний темперамент, значення етнонаціональної ідентичності та ступінь політичної зумовленості його загальножиттєвих постулатів. Виявлені документальні джерела, зокрема архівні, й поодинокі публікації останніх років дозволяють по-новому поглянути на особливості громадсько-політичної діяльності Оренштайна та його підприємницького хисту, й це дозволяє визначити чинники, що впливали на міжетнічні взаємини, зокрема єврейсько-українські та єврейсько-польські⁵.

І. Коломийська доба

Досі стверджували, що «не виявлені інші (крім років життя і смерті⁶) документальні дані його [Я. Оренштайна. — *І. М.*] біографії — про його походження, місце народження і смерті, роки і заклади навчання, однак найбільш ймовірно, що він народився у Коломиї або на Коломийщині»⁷. Тому дослідники обмежувалися тими енциклопедичними відомостями, котрі, не покликаючись на жодне джерело, твердили, що видавець народився 1875 р.⁸

Натомість, як свідчать документальні джерела (засвідчені пізніше копії польською мовою), майбутній засновник і власник видавництва «Галицька накладня» й «Українська накладня» Яків Оренштайн (*Jakób Orenstein*) народився 25 лютого 1875 р. в Коломиї в сім'ї заможних коломийських євреїв — Саула Оренштайна та його дружини Альти Марієм Оренштайн з дому Готлібів⁹. За юдейським звичаєм, 28 лютого того самого року новонародженому дали ім'я

⁵ Докладніше див.: Монолатій І. Оренштайновий світ України // *І.* 2007. Ч. 48: Гебрейський усе-світ Галичини. С. 94–138.

⁶ Насправді документальних матеріалів про смерть/загибель видавця досі не виявлено. Зокрема, немає таких відомостей у Центральній Базі даних імен жертв Шоа Національного меморіалу Катастрофи і героїзму Яд ва-Шем (<http://db.yadvashem.org/names/search.html>), а також у базі даних Варшавського гетто (<http://www.getto.pl/index.php>).

⁷ Вальо М. Оренштайн Яків. С. 254.

⁸ Див.: Українська загальна енциклопедія. Львів—Станіславів—Коломия, 1935. Т. 2. С. 938; Енциклопедія українознавства: Словникова частина. / Під ред. В. Кубійовича. Львів, 1996. Т. 5: Перевидання в Україні. С. 1869.

⁹ Метрика народження Якуба Оренштайна, сина Саула і Альти Марієм з Готлібів. Відпис від 22 серпня 1924 р. / Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО). Ф. 8 сч (Коломийське повітове староство, м. Коломия). Оп. 1. Спр. 8 с (Листування з органами полі-

Якуб (Яків)¹⁰. Запис про народження здійснили на підставі «Книги народжених уряду метрикального ізраїльської гміни у Коломиї» (том III, сторінка 213, число реєстрації 57).

Оригінал свідоцтва про народження сьогодні мав би зберігатися у фондах Архіву Актів Нових (Archiwum Akt Nowych) у Варшаві (сигнатура 300: *Відомості про народжених єврейської громади Коломиї за 1865–1882, 1884–1890, 1895–1897 рр.*)¹¹, хоча наразі підтвердженнь цьому немає¹². Тому, найпевніше, метричний запис про народження Оренштайна перебуває в іншому варшавському архіві — Архіві Головному Актів Давніх (Archiwum Główny Akt Dawnych), у колекції метричних книг гмін Мойсеевого визнання з теренів «забужанських» (сигнатура 392: *Метрична книга народжень гміни Коломия, повіт Коломия, 1865–1876 рр.*)¹³.

Інша проблема з цілої низки — історія походження (поширення) прізвища майбутнього видавця в Коломиї й на Коломийщині. Можна з величезною обережністю припустити, що, власне, Саул Оренштайн не був коломийцем за народженням, адже знаємо не тільки про визначну львівську рабинську династію Оренштайнів¹⁴, але й про окремих осіб із таким прізвищем в 1910–1930-х рр.: Перетца й Анну Орештайнів зі Станиславова, Юду Оренштайна зі Львова, Нафталі Оренштайна з Делятина, і, наостанок, Мозеса Оренштайна з Коломиї та ін.¹⁵ Але для нас цілком очевидний той факт, що з боку матері родичами Оренштайна були єврейські книготорговці Готліби, котрі, ймовірно, з'явилися в Коломиї наприкінці XVI ст.¹⁶ До того ж матеріали коломийського комісаріату поль-

ції про розслідування діяльності представника Міністерства освіти ЗУНР — Оренштайна Якуба Сауловича). Арк. 19.

¹⁰ Там само.

¹¹ Miriam Weiner, "Kolomiya," in *Jewish Roots in Ukraine and Moldova. Pages from the Past and Archival Inventories*, ed. Miriam Weiner (Secaucus and New York: Institute for Jewish Research, 1999), 470.

¹² Покликаємося на відповідь від червня 2012 р. (IV 841–711/12 SJ), у котрій працівниця архіву п. Д. Гембіцька зазначає, що відомостей щодо конкретних осіб, зокрема Я. Оренштайна, у фондах архіву немає.

¹³ Księgi metrykalne gmin wyznania mojżeszowego z terenów tzw. "zabuzańskich", 1814–1939. Inwentarz zespołu PL, t. 300. Opracował zespół pracowników Oddziału II AGAD pod kierunkiem Małgorzaty Kołki; Aneksy od 1997 r. Sławomir Postek. Online source: <http://www.agad.archiwa.gov.pl/pomoce/Moj300.xml>

¹⁴ Кушнір М. «Садагурська» династія: між «світлом» та «морокком» // І. 2009. Ч. 56: Чернівці. <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/kushnir2.htm>; Бердичевський Я. Еврейские книжники. Из истории людей и экслибрисов // Егупец. 2005. № 15. <http://www.judaica.kiev.ua/eg15/15-20.htm>

¹⁵ ДАІФО. Ф. 107. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 74–75; Там само. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 1072. Арк. 3; Там само. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 1586. Арк. 7; Там само. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 984. Арк. 1.

¹⁶ Див.: Монолатій І. Забутий світ — коломийські євреї // Хроніка-2000. 1998. Вип. 21–22. С. 145–146; Монолатій І. Заселення міста євреями / Коломиєзнавство. Нариси історії Коломиї у контексті взаємовідносин слов'янських народів. Коломия, 1996. С. 69–73; Монолатій І. Вза-

ської державної поліції 1920-х рр. кілька разів вказують на родинні стосунки Оренштайна¹⁷ з Готлібами.

Для нас залишаються не відомими достеменно й ті чинники, що спричинили еволюцію юного Оренштайна від єврейської політичної й соціальної свідомості до русинської (української) ідентичності. Загальноприйнятою стала теза, що давні традиції єврейського родового підприємництва трансформувались у його свідомості у відчуття особливого зв'язку з українською землею й українцями. Ці настанови вже тоді остаточно сформували етнополітичні й культурні орієнтації видавця, громадсько-політичного діяча й учасника українського патріотичного руху. Зауважмо: натепер немає жодних фактів, які безпосередньо чи опосередковано спростовували б вище сказане.

Сьогодні, на жаль, точно не відомо, де саме навчався майбутній видавець і де вперше виявилися його національні симпатії.

Завдяки дослідженню М. Вальо¹⁸, можна стверджувати, що Оренштайн починав навчання в Коломийській німецько-єврейській гімназії, а продовжував у Львівському чи Віденському університетах або у вищих навчальних торговельних закладах. Зважаючи на те, що тоді до гімназії вступали в десять років (після чотирьох років початкової освіти)¹⁹, то Оренштайн міг навчатись у ній від 1885 р. А що навчання в гімназії тривало вісім років, то закінчити — в 1893 р. Але натепер у спеціальних звітах про освітню діяльність Коломийської гімназії за 1885–1893 рр., що містять і перелік її вихованців, згадок про майбутнього видавця немає²⁰. Тож цілком можливо, що Оренштайн вчився в коломийській школі фундації Гіршів, де загальний курс навчання був розрахований на чотири роки й відповідав чотирьом вищим класам гімназії²¹.

Якщо припустити, що Оренштайн закінчив університет або вищу торговельну школу, то вступити до цих закладів він міг не раніше 1893 р. На користь думки, що Оренштайн все-таки закінчив вищий навчальний торговельний заклад, свідчить значно пізніший документ — уривок із його листа до керівника Станіславівського воєводського управління. Видавець твердив, що є тільки промисловцем, який переслідує суто господарчі інтереси²².

ємовідносини між українським та єврейським населенням Коломиї у кін. XVIII — поч. XX ст. / Там само. С. 86–87.

¹⁷ ДАІФО. Ф. 8 сч. Оп. 1. Спр. 8 с. Арк. 2–3, 12, 14, 18, 19.

¹⁸ Див.: Вальо М. Оренштайн Яків. С. 254.

¹⁹ Кочержук М. Українська державна гімназія в Коломиї 1892–1944. Коломия, 2011. С. 15.

²⁰ Покликаємося на польськомовні “Sprawozdanie s.k. gymnazium w Kołomyji” за вказані роки, оцифровані копії яких розміщено в Інтернет-ресурсах (цифрові бібліотеки).

²¹ Монолатій І. Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні в Модерну добу. С. 147.

²² Лист Якова Оренштайна до станіславівського воєводи від 15 грудня 1924 р. / ДАІФО. Ф. 2 сч (Станіславівське воєводське управління, м. Станіславів). Оп. 1. Спр. 245 (Листування з Міністерством внутрішніх справ про розслідування причин повернення до Коломиї Оренштайна Якуба, власника українського книжкового магазину у Берліні). Арк. 35 зв.

Загальновідомо, що торгівля та підприємництво — найбільш зручні й мобільні форми економічного життя євреїв — залишалися поодинокими традиційними «моделями виживання» в умовах переслідування, обмеження громадянських прав та етнічного бізнесу. Великого економічного значення в досліджуваній період набували єврейські видавці й окремі видавництва. Покликані підготувати й видавати різноманітну друковану продукцію, вони ставали потужним фактором міжетнічних контактів. І хоча книжковий ринок тогочасної Галичини й був переповнений іншими товарами масової культури, його стратегічна роль у поширенні політичних, національних і культурних ідей залишалася надзвичайно важливою. Власне, книга ставала виразним самодостатнім об'єктом, що репродукувався у великих масштабах.

Надзвичайно важливо, що єврейські друкарні мали відповідні шрифти для книжкових і періодичних видань українською мовою. Проте очевидно, що такі видання були дуже своєрідним доповненням до загальних обсягів виробництва й не становили основну сферу поліграфічної діяльності.

Винятком із загального контексту стало видавничє підприємство 28-річного Оренштайна, відкрите, як вважають, 1903 р., спочатку без власної поліграфічної бази. Знову ж таки, з огляду на відсутність документальних джерел (зокрема відомостей про реєстрацію та статут видавництва) існує дискусія про те, чи саме 1903-м р. слід датувати заснування Оренштайнового видавництва, а чи лише появою одного з перших видань, заініційованих видавцем, — «Народно-декляматора». Дослідник М. Васильчук стверджує, що професійно займатися видавничою справою Оренштайн почав у 1903 р., коли заснував видавництво «Галицька накладня»²³. А взагалі видавничу діяльність він розпочав, либонь, ще 1902 р., видрукуювши поштові картки серії «Рідне слово», позначені особливо вишуканістю й ошатністю. Оформлені у графічні віньетки у стилі модерн, вони стали кращими взірцями т. зв. монтажно-лістовки²⁴.

У юдаїзмі природною є відсутність ідеалу бідності (її не вважають атрибутом праведного життя), тому зрозуміло, що надання допомоги ближнім суворо регламентоване й обмежене, в т. ч. в національно-релігійних межах. Зокрема, бажана не безкоштовна допомога, а позика, щоб заснувати свою справу. Виходячи з цього, зрозуміло, чому перші друки Оренштайнового видавництва з'являлися спільним накладом Е. Х. Хаеса, І. Гінзберга, А. Готліба, адже, не маючи власної технічної бази, видавець користувався підтримкою своєї родини й коломийських єврейських книготорговців. Такий своєрідний «старт»

²³ Васильчук М. М. Українські видання в Коломиї (друга половина XIX — XX ст.): Історико-функціональний і тематичний аспекти. Автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.01.08 «Журналістика». Київ, 2003. С. 8.

²⁴ Яцюк В. Шевченківська поштова картка на теренах Австро-Угорщини (кін. XIX — поч. XX ст.) // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX — початку XX століття. Київ—Чернівці, 1999. С. 152.

свідчить про певний патронажно-клієнтальний характер видавничої справи Оренштайна, котрий користувався сімейними зв'язками. На такому ґрунті й формувалися відносини молодого підприємця й комерсанта, які пізніше втілювалися в напівконкурентному й патронажно-клієнтальному характері «Галицької накладні».

Про авторитет Оренштайна свідчать і згадки щодо його видавничих ініціатив, які залишив у спогадах видатний польський письменник, мислитель і гуманіст С. Вінценз — тоді учень Коломийської гімназії. Зосібна він зауважує, що «Велика бібліотека» Янкеля [мабуть-таки, Якова. — *І. М.*] Оренштайна (збірка філософських творів іноземними мовами) та його книгарня із широким асортиментом допомагали інтелектуальному розвитку учнів²⁵.

Як свідчать документальні джерела²⁶, визначальним у діяльності Оренштайна як видавця української книжки було те, що він, освічена людина, добре обізнана зі світовою й українською літературою, а також із галицьким літературним і культурним середовищем, на початку своєї діяльності орієнтувався на співпрацю саме з ним. Щоби видавництво досягло високого рангу й зацікавило широкі читачькі кола, він тривалий час співпрацював із О. Барвінським, А. Крушельницьким, Б. Лепким, В. Сімовичем²⁷.

Оренштайн плідно взаємодіяв із літературною та науковою громадськістю, котра загалом прихильно відгукнулася на його задум друкувати українські книжки:

Першою умовою поставлено, щоби друковані твори мали справжню вартість, щоб видання, зокрема старіших літературних творів, були, по-можливості, коментовані. Низька ціна, яка призначена на поодинокі числа, повинна відкрити новим виданням шлях в найширші кола, створити масовий консум, так як лише тоді видавництво зможе розвиватися. Якщо б більше, такі речі стали популярними, то воно зможе дати нашому культурному розвитку найкращі послуги. Ймовірно, це залежатиме не лишень від вибору і опрацювання книжок й від енергії видавця щодо їх поширення, а й від того, наскільки наша суспільність зацікавиться видавництвом і захоче його підтримувати²⁸.

На жаль, дотепер не опубліковано багату епістолярну спадщину українських інтелектуалів, зокрема Оренштайнове листування з ними.

²⁵ Олдаковська-Куфель М. Станіслав Вінценз: письменник, гуманіст, речник зближення народів. Біографія. Чернівці, 2012. С. 59.

²⁶ Узагальнювальний опис цих джерел подає М. Вальо в енциклопедичній статті про Оренштайна: Вальо М. Оренштайн Яків. С. 254.

²⁷ Там само; див. також: Листи О. Озавирського, А. Онищука, [Я.] Оренштайна і В. Охримовича 1907–1916 рр. / Центральний державний історичний архів України у Львові. Ф. 382. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 2, 3.

²⁸ Монолатій І. Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні в Модерну добу. С. 152–153.

Певні засади своєї діяльності видавець сформулював у післямові до першого видання — праці Б. Лепкого «Начерк історії української літератури (до нападу татар)», помістивши там звернення «Від видавництва». Він повідомляв про намір видавати насамперед «Загальну бібліотеку», ідея якої визріла

в кружку тутешніх українців, ширих прихильників рідної культури, а честь реалізації цієї ідеї випала на долю «Галицької накладні». Вона не щадитиме ні грошей, ані труда, щоб дати широким верствам добрі, а дешеві книжки з всіляких областей літератури і знань,

з тим, щоб

викликати серед них охоту дальшого невпинного поступу²⁹.

Згадавши про початкові труднощі у цій справі, коли «не одно треба було починати з самих основ, прорубуючи основу та борикаючись з всілякими перепонами», видавництво Оренштайна запевняло, що «в міру того, як ростиме круг його читачів та прихильників, уступить не одно з його недостач і підніметься його вартість»³⁰. Закінчувалося звернення проханням всебічно підтримувати діяльність видавництва і закликом до суспільності співпрацювати з ним.

А що Оренштайнове підприємство вдало почало опановувати тогочасний видавничий ринок, не ховаючись у межах якогось одного міста чи повіту³¹, про нього почали говорити на загальнокраєвому, галицькому, рівні. Так популярний орган галицьких українців, львівський часопис «Діло», справедливо зазначав, що

думка заснувати популярне видавництво подібного до німецької *Reklam*-и або польської *Mrówk*-и виникла нещодавно в гуртку коломийської української інтелігенції і цим заходом галицької накладні коломийського книгаря та видавця Я. Оренштайна, з'являється реалізована перед українською суспільністю у формі «Загальної бібліотеки». <...> Намір був випускати найбільш цінні твори української літератури та переклади, популярно-наукові праці та розвідки із різних ділянок науки, так відібрані, щоб широкі кола нашого суспільства: старша інтелігенція та шкільна молодь, простолюдини і дітвора, змогли знайти у видавництві книжечки відповідні для себе³².

²⁹ Вальо М. Оренштайн Яків. С. 255.

³⁰ Там само.

³¹ Дорошенко В., Зленко П. Видавництва / Енциклопедія українознавства: у 2-х т. / Під гол. ред. В. Кубійовича, З. Кузелі. Мюнхен—Нью Йорк, 1949. Зшиток 13. С. 974; Сірий Ю., Кузеля З. Книгарство і кольпортаж // Там само. С. 1004; Савчук М. Видавництва / Енциклопедія Коломийщини. Коломия, 2000. Зшиток 3. С. 103—104; Савчук М. Видання / Там само. С. 105—113; Васильчук М. Видання перекладні / Там само. С. 113—116; Монолатій І. Зародження видавничої справи у Коломії / Коломиезнавство. С. 101, 102; Монолатій І. Видавнича справа / Цісарська Коломия 1772—1918 рр. Драма на три дії з життя другого міста Галичини габсбурзької доби. Івано-Франківськ, 2010. С. 162—167.

³² Діло. 1909. 19 червня.

Задля об'єктивності мусимо зазначити, що взагалі дешеві малоформатні серії були дуже популярними в тогочасній Європі. Тут можна згадати серію «Reclam Universal Bibliothek», котру 1867 р. започаткував ляйпцізький видавець Реклам (Reclam) і котра стала зразком також для ряду видавців польської книжки: Адама Бартошевича (Adam Bartoszewicz) і Германа Альтенберга (Herman Altenberg) у Львові, Вільгельма Цукерканделя (Wilhelm Zukerkandel) у Золочеві та ін., — як і для багатьох їхніх українських колег (дешеві серії видавництва «Просвіта», «Общества імені Качковського» тощо)³³.

Тож ідея «Галицької накладні» (що в тогочасному лексиконі означало підприємство, яке видає періодичні й неперіодичні видання та оплачує їхній наклад³⁴) була, звісно, не новою, але те, в який спосіб її реалізували, стало досить помітним явищем у книговидавничій царині. Сьогодні вже можна стверджувати, що Оренштайн, випускаючи свою «Загальну бібліотеку», використав досвід не тільки Реклама, А. Бартошевича, Г. Альтенберга та інших, але й, як висновує Б. Якимович, визначного українського діяча тогочасної Галичини І. Франка³⁵.

Власне, видання «Загальної бібліотеки» у 1909–1915 рр. найбільше й уславило Оренштайнове видавництво. За підрахунками М. Вальо³⁶, до 1915 р. вийшло майже 120 її випусків. Починалася вона, як ми вже зауважували, працею Б. Лепкого «Начерк історії української літератури» (Кн. I, 1909; кн. II побачила світ 1912 р). Далі з'явилися твори видатних українських письменників: С. Руданського, І. Нечужа-Левицького, І. Карпенка-Карого, Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша, Ю. Федьковича, О. Кобилянської, О. Маковея, Л. Гринюка, О. Кониського, М. Кропивницького, двотомник О. Барвінського «Образки з розвитку русинів (Спогади з мого життя)» — а також переклади визначних творів М. Гоголя, А. Франса, Б. Б'єрнсона, Ж. де Лафонтена, Д. Маміна-Сибіряка, Р. Кіплінга, Езопа, Л. Андреева, Г. Ібсена, Ж. Мольєра, Л. Толстого, А. Аверченка, тритомник Ф. Ніцше «Так мовив Заратустра» та наукові видання: «Психологія» І. Раковського (1911), «Коротка історія Козаччини» В. Антоновича (1912) та ін.³⁷

Уперше українською мовою було опубліковано такі твори: «Начерк соціології» Т. Ахеліса, «Новоженці» Б. Бернсона, «Байки» Езопа, «Будівничий Сальнес» Г. Ібсена, «От собі казочки» Р. Кіплінга, «Чудодійний лікар» Ж.-Б. Мольєра, «Так мовив Заратустра» Ф. Ніцше, «Полонений на Кавказі» Л. Толстого, «На

³³ Якимович Б. «Міжнародна бібліотека» Івана Франка (1912–1914) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15. Львів, 2006–2007. С. 523.

³⁴ Монолатій І. Галицька накладня / Енциклопедія Коломийщини. Коломия, 2006. Зшиток 4. С. 20–21.

³⁵ Якимович Б. «Міжнародна бібліотека» Івана Франка (1912–1914). С. 524.

³⁶ Вальо М. Оренштайн Яків. С. 255.

³⁷ Монолатій І. Галицька накладня. С. 20–21.

білих скалах» А. Франса, «Лейтенант Густль» А. Шніцлера, «Цезар і Клеопатра» Б. Шоу та ін.³⁸

У «Галицькій накладні» побачила світ літературознавча серія «Літературні характеристики українських письменників»: «Іван Франко. Поезія» А. Крушельницького (1909), «Маркіян Шашкевич» Б. Лепкого (1912) та ін.

Поза серіями в Оренштайновому видавництві до Першої світової війни вийшли друком такі книжки: «Ілюстрований січовий сьпіваник» (1909), «Сьпівомовки» С. Руданського (1910), «Скошений світ» В. Барвінок (Барвінський) (1912), «Спис слів до латинських вправ для П. кляси» П. Мостовича (1912), «Словарець до 'Споминів до галлійську війну' Гая Юлія Цезара» (1912), «Географічний атлас» М. Кордуби (без року видання), «Оповідання з історії Австрійсько-Угорської держави» А. Копистянського (1914) та ін.³⁹

Про значні обсяги поліграфічної діяльності свідчить і те, що в розпалі світового воєнного конфлікту, в червні 1916 р., у книгарнях видавництва й палітурнях у Коломії залишилися 3800 примірників «Вправ латинських» Мостовича, 4500 — «Цезаря» Макарушки, 4000 — «Історії...» Барвінського, 2000 — «Історії...» Копистянського, 2000 — «Суєти» Карпенка-Карого (в палітурні Рота); 300 примірників «Петрії і Довбушуки» Франка, 400 — «Історії літератури» (2 частина) Лепкого, 1100 — «Землі» (1–2 томи) Кобилянської, 1000 — «Цезаря і Клеопатри» Шоу, 500 — «В ім'я приязні» Ядвіга, 1500 — «Залісе» Маковея, 200 — «Вправ латинських» Мостовича, 500 та 400 — «Споминів» (1–2 томи) Барвінського, 2000 — «Атласу» Кордуби, 1000 — «Історії...» Копистянського, 400 «Цезаря» Макарушки (в інших палітурнях і книгарнях). Тільки в палітурні Рота залишилося 4 тис. томів «Загальної бібліотеки» загальною вартістю 800 російських рублів⁴⁰. Залишалися на складах і поштові листівки та спеціальні картки з видами Коломиї (загальний наклад — 100 тис.), Городенки (30 тис.), Снятина (12 тис.), Заліщик (20 тис.), Косова (8 тис.), Жаб'його (6 тис.), Яблонова (3 тис.), Гвіздця (3 тис.), Делятина (12 тис.), Надвірної (8 тис.), Космача (5 тис.), Пістиня (3 тис.), Печеніжина (1 тис.), Заболотова (3 тис.), Яремчого (15 тис.), Ворохти (8 тис.)⁴¹. З-поміж інших відомих друків — «картки воєнні» (20 тис. і 1 тис.), «картки ріжні» (5 тис.), «Карпати» (60 тис.), «типи народові» (80 тис.), «на Рождество Христове» (одноколірних і кольорових — по 10 тис.), «на Великдень» (так само по 8 тис. кожних), «українських історичних» (150 тис.), «Червоного Хреста» (18 тис.)⁴².

³⁸ Монолатій І. Коломийські книжкові видання 1864–1941 рр. Каталог // Літопис коломиїський: науково-популярний вісник музею історії міста Коломиї. 1993. Ч. 1. С. 4–27.

³⁹ Монолатій І. Галицька накладня. С. 21.

⁴⁰ ДАІФО. Ф. 607 (Коломийська повітова оціночна комісія, м. Коломия). Оп. 1. Спр. 28 (Прохання Якова Оренштайна про відшкодування збитків, заподіяних російськими військами, та додаток до нього). Арк. 3, 3 зв. — 10 зв.

⁴¹ Там само. Арк. 3, 3 зв.

⁴² Там само.

Важким випробуванням для Оренштайнового підприємства став 1914 р. Перша світова війна, як стверджує М. Вальо, завдала видавцеві як моральних, так і матеріальних збитків: «Залишивши окуповану російськими військами Коломию, він позбувся усього свого нерухомого майна, зокрема придбаної тут друкарні і книгарні»⁴³. І дійсно, в переліку комерційних і торговельних закладів Коломиї 1916–1917 рр., який склала російська окупаційна влада, відомості про видавництво, книгарні та друкарню Оренштайна відсутні⁴⁴.

Незважаючи на складні обставини воєнного часу, видавець спробував порозумітися з окупаційною владою. 26 квітня 1917 р. Оренштайн (голова місцевої єврейської громади) та Ізмаїл Ціманд (його заступник) звернулися до начальника Коломийського повіту із проханням дозволити вибори управи єврейської громади та взяти під охорону всі справи, що її стосуються⁴⁵. Комітет виборців складався з Оренштайна (голова), Ціманда (заступник), Йосифа Тернера, Менделя Ротштейна, Ляйбніца Горовіца, Ізидора Гінзберга й Генріка Кестена. Комітет просив російську окупаційну владу

прийняти вищезазначене до відома і за дозволом провести згадані вибори, і у справах, що стосуються ізраїльської общини, звертатися до вищезгаданого комітету⁴⁶.

Хоч Оренштайн і брав активну участь у виборчій кампанії до єврейської громади, йому так і не судилося стати її головою й переконати російську окупаційну владу припинити пограбування й репресії щодо євреїв⁴⁷.

Мабуть, це прохання стало основою для того, щоби польська поліція у 1920-х рр. обвинуватила видавця у шпигунській діяльності на користь Росії під час Великої війни. Покликаючись на відсутні сьогодні матеріали польського військового гарнізону (№ 1030 від 17 липня 1922 р.) й повітової команди державної поліції (№ 290 від 2 березня 1920 р.) в Коломиї, польська поліція стверджувала, що

Оренштайн був австрійським шпигуном при Kundschaft Stelle [нім. «розвідувальна служба»], однак зраджував Австрію на користь Росії в часах [російської] інвазії⁴⁸.

⁴³ Вальо М. Оренштайн Яків. С. 256.

⁴⁴ ДАІФО. Ф. 603. Оп. 1. Спр. 25 (Список торговельних закладів у м. Коломиї). Арк. 1–15.

⁴⁵ Прохання Якова Оренштайна і Ізмаїла Ціманда до начальника Коломийського повіту про організацію єврейської общини м. Коломиї і дозвіл провести вибори до комітету від 26 квітня 1917 р. / ДАІФО. Ф. 605 (Начальник Коломийського повіту, м. Коломия). Оп. 1. Спр. 263 (Відомості про організацію ізраїльської общини в м. Коломиї). Арк. 1.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ ДАІФО. Ф. 605. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 60.

⁴⁸ Орештайн Яків. Звіт про його антидержавну діяльність. Відпис від 19 серпня 1924 р. / ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 4; Орештайн Яків. Звіт про його антидержавну діяльність. Відпис від 29 лютого 1924 р. / Там само. Арк. 9; Орештайн Яків. Звіт про його антидержавну діяльність. Відпис від 29 лютого 1924 р. / ДАІФО. Ф. 8 сч. Оп. 1. Спр. 8 с. Арк. 13, 13 зв., 14.

Зауважмо: в документальних матеріалах російської контррозвідки 1916–1917 рр. жодної інформації про шпигунську діяльність Оренштайна немає, в т. ч. про його співпрацю зі спеціальними службами⁴⁹.

Інший сюжет — участь Оренштайна у громадському житті Коломиї під час війни. Як згадує українець В. Глинський, 13 травня 1917 р. до складу спеціального комітету забезпечення коломийців харчами (по 20 українців і поляків, 15 євреїв, 5 німців) зарахували й Оренштайна⁵⁰. А що він мав авторитет у міській єврейській громаді, то 20 травня того самого року видавця запропонували на посаду другого заступника голови зборів «всіх повнолітніх і до громади коломийської приналежних горожан». Для подальшого розуміння позиції місцевих поляків щодо Оренштайна (тобто їхньої без перебільшення антиєврейської позиції) показовим є те, що «міщани-поляки запротестували проти запропонованого вибору жида (Оренштайна)...» Тоді євреї, котрі брали участь у зборах, на знак підтримки видавця демонстративно їх покинули⁵¹.

Російські вояки не припиняли грабунки, а сам видавець мусив сплатити 200 австрійських корон (в переліку коломийських власників маєтків він був на тринадцятому місці)⁵². Тому 12 липня 1917 р. в листі до Тимчасової російської управи в Петрограді Оренштайн повідомив, що

дня 24 лютого 1917 [р.] вніс я просьби до В. П. Міністра Внутренних справ і до П. Міністра заграничних справ, через американського посла, вкотрих я доніс про шкоди і знищення, які заподіяла мені російська армія і російська управа, і просив о розсліжене. Дня 14 марта вніс я нову просьбу в тій самій справі до нової революційної Управи Росії. Між тим вернув я до своєї вітчизни [і] при помочі нотаря перевів точний спис моїх шкід, і позволю собі ось тим предложити точний виказ шкід. Після спису інвентаря з дня 30 червня 1916 [р.], коли руські війська увійшли до Коломиї, вартість мінімальна товарів в моїх складах виносила 401.162 р [у] б [лів]. Стан товарів в день мого повороту з Росії виносив 80.031 рб. Недобір — 321.131 рб. Дальші вломаня і напади з днів 3 мая 1917 [р.] виносять шкоди 3.103 рб. Крім того через неправне арештоване і вислане мене до Росії поніс я шкоди в сумі 8.000 рб. Загальний недобір — 332.234 рб.

⁴⁹ ДАІФО. Ф. 603 (Коломийська міська воєнна міліція, м. Коломия). Оп. 1. Спр. 70 (Циркулярні розпорядження начальника контррозвідувального відділення VII-ої армії і начальника жандармського поліційного управління про розшук осіб, як запідозрені в розвідувальній діяльності, розбої, грабунках). Арк. 1–27; Там само. Спр. 20 (Листування з начальником контррозвідувального відділення про видачу дозволів окремим особам на проживання у м. Коломиї). Арк. 1–4; Там само. Спр. 10 (Листування з Чернівецьким губернатором про розшук осіб, які запідозрені у розвідувальній діяльності). Арк. 1–68; Там само. Спр. 1 (Циркуляр Чернівецького губернатора про розшук осіб, які запідозрені у розвідувальній діяльності). Арк. 1–5.

⁵⁰ Глинський В. Щоденник 1916–1920 рр. Коломия, 2010. С. 46.

⁵¹ Там само. С. 47.

⁵² Лист коломийського бурмістра Букоємського до начальника коломийського повіту про внесення оплати власниками маєтків для забезпечення безпеки і проти розкрадання майна від 15 жовтня 1916 р. / ДАІФО. Ф. 605. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 34.

Сі всі шкоди нанесла мені 8 і 9 руска армія, а іменно через рабунок і реквізиції. Ті шкоди зголосив я рівнож обласному комісареві для Галичини і Буковини. Подрібний спис шкоди доручаю до подання і прошу о зворот понесення страт⁵³.

Видавцеві йшлося не тільки про грабунок особистих речей і значних обсягів друкованої продукції, а й про зумисне пошкодження поліграфічного обладнання. Тільки за одну ніч 3 травня 1917 р. видавець втратив наклад карток із видами Коломиї (6 тис.), Городенки (2 тис.), Яблонова (1 тис.), Делятина (2 тис.), Яремчого (4 тис.), «карток воєнних» (2 тис.), карток із видами серії «Карпати» (8 тис.), карток «Типи» (7 тис.), карток «з історії України» (11 тис.); наклад польських та українських книжок власного видання, а також польських книжок «до молення»⁵⁴.

Підсумовуючи, зазначимо: з документальних свідчень Оренштайна випливає, що під час Першої світової війни він міг бути в російському полоні (30 червня 1916 — зима 1917 рр.) й повернутися до Коломиї (між 24 лютого — 14 березня 1917 р.), а від 26 квітня 1917 р. спробував відновити там свою діяльність. Зокрема, у грудні 1924 р. він повідомляв польські органи влади, що

напередодні війни був власником книгарні (антикварні) і друкарні у Коломиї, і в тому характері видавав у малих розмірах наукові книжки і українську літературу. Коли вибухнула світова війна, а Москалі вступили до Коломиї, був я вивезений до Росії як цивільний в'язень, а книгарня моя у Коломиї — знищена⁵⁵.

Це Оренштайнове свідчення особливо важливе, адже М. Вальо вважає, що «у цей час [1917 р.] він проживав у Відні»⁵⁶. Дослідниця визнає, що видавець переїхав до австрійської столиці й почав налагоджувати стосунки з урядом УНР у Києві не раніше середини липня — початку серпня 1917 р. Можливо, що Оренштайн після повернення з Росії замешкав у Відні, діючи в Коломиї за посередництвом своїх довірених осіб. Як бачимо, воєнна доба в біографії видавця теж містить чимало нез'ясованих сюжетів.

II. Київська доба

Незважаючи на несприятливі загалом умови, війна й матеріальні втрати не пригасили Оренштайнової відданості справі розвитку української культури та ідеї українського національного відродження, адже з другої половини 1917 р. починається т. зв. київська доба в житті видавця. Він був знайомий з окремими київськими українцями (Є. Чикаленком, С. Єфремовим та ін.) ще до початку Першої світової війни і мав у Києві ділові стосунки, зокрема із книгарнею «Ки-

⁵³ Лист Якова Оренштайна до Тимчасової російської управи у Петрограді від 12 липня 1917 р. / ДАІФО. Ф. 607. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 1—1 зв., 2 зв.

⁵⁴ Там само. Арк. 18.

⁵⁵ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 21.

⁵⁶ Вальо М. Оренштайн Яків. С. 257.

ївської старовини»⁵⁷, що зайвий раз підтверджує його зацікавленість Наддніпряниною як значним ринком збуту для власної продукції.

Видавець згадував таке:

...коли... впав царський уряд [у Росії], а Україна оголосила самостійність, у порозумінні з президентом [Володимиром] Винниченком, а згодом отаманом [Симоном] Петлюрою, заклав я у Києві велику книгарню української наукової літератури⁵⁸.

Оренштайн підкреслював, що його приймали на найвищому урядовому рівні й узгодили програму українських видань, яку запропонував видавець і яка містила ґрунтовні праці з історії, літератури та мистецтва України, а також повне зібрання творів Т. Шевченка, романи П. Мирного, О. Кобилянської, І. Франка, драми В. Пачовського та ін.⁵⁹ Тому, найпевніше, на початку осені 1917 р., за домовленістю з українським урядом у Києві, Оренштайн уже виїжджав до Німеччини, де видавав українські книжки. Це підтверджує, зокрема, його лист до О. Барвінського⁶⁰.

Разом із цим видавець на допитах польської поліції переконував, що в громадському житті Наддніпрянської України ніякої участі не брав, адже «з тогочасним урядом українським не міг погодитися — на кожному кроці висловлював своє незадоволення з [дій] уряду»⁶¹. А в приватному листуванні з В. Сімовичем Оренштайн згадував:

Я приїхав із Києва і привіз Вам вітання з *прекрасної* [курсив наш. — І. М.] України. Обставини там ще цілком заплутані, справжній хаос, спричинений нездалим урядуванням і дипломатією, і цілком неможливо передбачити, чи і коли встановиться стан порядку⁶².

Таку зміну поглядів можемо пояснити тільки діями польської адміністрації 1920-х рр. і фактичною забороною на функціонування видавництва на українських теренах.

Та все ж таки найбільший резонанс праця Оренштайна на Наддніпрянщині мала під час Гетьманату П. Скоропадського.

Як згадує Л. Биковський,

коли навесні 1918 року німці зайняли Україну, Я. Оренштайн («відомий й заслужений український видавець й книгар») відвідав Київ, обстежив тут український книгарсько-видавничий ринок і особливо уподобав видавництво «Друкар». Я. Оренштайн мав не тільки багаторічний книгарсько-видавничий досвід, але й відзначався українським національно-ідейним підходом до цієї

⁵⁷ Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920). Київ, 2011. С. 46.

⁵⁸ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 21.

⁵⁹ Вальо М. Оренштайн Яків. С. 257.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Протокол допиту Я. Оренштайна від 28 червня 1924 р. / ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 5.

⁶² Пшеничний Є. Яків Оренштайн і його книговидавнича діяльність. С. 162.

справи. Він зорієнтувався в високих якостях осіб, згромаджених довкола «Друкаря», їх розумових спроможностях, в новій атмосфері, що вони її намагались творити, виводячи українство й українські справи з меж дотогочасної просвітянщини на «широкий світ» і вищий рівень культури, зокрема в царині української історичної науки. Такого роду українське книгарсько-видавниче підприємство, з колом науковців, зібраних біля нього, надавалося для співпраці з ним. Йому [Оренштайнові. — *I. М.*] з ними було «по дорозі»!⁶³.

Нагадаємо, що це видавництво об'єднувало справжню плеяду національно свідомих діячів української культури: тут, зосібна, працювали П. Зайцев, К. Широцький, Гр. Голоскевич, Ю. Нарбут, С. Русова, В. Міяковський, М. Біляшівський і В. Модзалевський⁶⁴.

Згідно зі споминами Л. Биковського, у цей час Оренштайн дав професійні поради, визначив можливі видавничі плани «Друкаря» й запропонував кредит на друк українських книжок за кордоном. Показовою можна вважати оцінку цих ініціатив з боку його українських сучасників:

Усе відбувалося в атмосфері дружнього українського національного наставлення. *Цей український джентельмен західньо-європейського покою, викликав у нас повагу своїм українським національно-державним конструктивним світоглядом і... водночас жидівської національності* [курсив наш. — *I. М.*]⁶⁵.

Відзначимо, що через несприятливі зовнішні обставини українсько-єврейському видавничому тандему 1918 р. вдалося небагато. Зокрема, в Ляйпцігу для «Друкаря» Оренштайн устиг надрукувати 12 серій мистецько-історичних листівок (у кожній по 12 різних видів, разом 144) накладом у кілька тисяч примірників. Іншим важливим внеском Оренштайна став спільний проект «Друкаря» з його видавництвом — кольоровий альбом «Український історичний портрет», котрий через відомі історичні колізії залишився на стадії пробних відбитків⁶⁶.

І все ж таки реалізації цих та інших задумів сприяло те, що на вакантну посаду представника Міністерства освіти Української Держави призначили, як знаного громадсько-культурного діяча, саме Оренштайна — передовсім завдяки його добрій обізнаності з національними потребами українців і, безсумнівно, лояльності до нового уряду. Зокрема, про це говорять пізніші документи, що стверджують: «У Києві... приймали Оренштайна і вітали як українського амбасадора»⁶⁷.

У цьому контексті важливим є документ до історії співпраці видавця з гетьманським урядом — «Посвідчення № 11737» МЗС Української Держави від 28 листопада 1918 р., де, між іншим, зазначено:

⁶³ Биковський Л. Книгарні — Бібліотеки — Академія. С. 22.

⁶⁴ Пшеничний Є. Яків Оренштайн і його книговидавнича діяльність. С. 162.

⁶⁵ Биковський Л. Книгарні — Бібліотеки — Академія. С. 22.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 4.

Міністерство Закордонних Справ Української Держави сим свідчить, що власник цього п. Яків Оренштейн, командірований Міністерством Освіти, має право вільного переїзду з Києва до Галичини, Німеччини і Швейцарії, і повороту назад. Просимо всі влади не чинити йому ніяких перешкод, а помагати в разі потреби⁶⁸.

Та реальна співпраця, треба гадати, була досить короткочасною. Як згадує Л. Биковський, коли на початку 1919 р. більшовики зайняли Київ, зв'язок між Оренштайном і місцевими видавничими колами перервався⁶⁹. А тим більше, як згадував він сам,

коли більшовики прогнали [Симона] Петлюру з Києва, [вони] знищили ціле моє накладове підприємство разом із запасами книжок⁷⁰.

Це, власне, і спричинило фінансову катастрофу Оренштайна. Покликаючись на документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, В. Сергійчук повідомляє, що

коли Симон Петлюра дізнався про банкрутство єврейського видавця Якова Оренштайна, то доручив своїм урядовцям допомогти йому, оскільки той зробив багато й для українського книгодрукування⁷¹.

Зауважмо: така постанова С. Петлюри особливо важлива, оскільки він особисто займався не тільки проблемами євреїв Наддніпрянщини, а й опікувався тими з них, хто мав українське походження та з різних причин опинився за кордоном. Так восени 1919 р. уряд С. Петлюри вважав за необхідне політично підтримати євреїв, що виїхали з Галичини до Німеччини, й залучити їх до української справи⁷².

Підсумовуючи аналіз Оренштайнової діяльності на Наддніпрянщині в добу Української революції, хочемо зауважити, що й навіть після того, як більшовики фактично знищили його справу в Києві, видавець залишився послідовним у ставленні до України, українців та української справи. Підтвердження цьому — його участь у національному державотворенні західних українців 1918–1919 рр.

⁶⁸ Посвідчення [консульського відділу департаменту чужоземних зносин МЗС Української Держави], видане Я. Оренштайну від 28 листопада 1918 р. / ДАІФО. Ф. 8 сч. Оп. 1. Спр. 8 с. Арк. 7.

⁶⁹ Биковський Л. Книгарні — Бібліотеки — Академія. С. 22.

⁷⁰ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 21.

⁷¹ Сергійчук В. Великий державник України / Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Київ, 1999. Т. 3. http://poltava-repres.narod.ru/petlura/tvor/tom_3/vstup.htm

⁷² Там само.

III. Друга коломийська доба

Як свідчать документальні матеріали, ставлення Оренштайна до проголошеної в листопаді 1918 р. Західно-Української Народної Республіки проявилось переважно у співпраці з місцевими органами управління⁷³. На жаль, сьогодні ще не виявлено прямих свідчень щодо безпосередніх контактів чи співпраці Оренштайна з українською владою Галичини.

Польські поліційні документи зазначають, що

відразу ж після падіння Австрії Оренштайн прилучився до головних діячів самопроголошених українських урядів і розпочав вже у листопаді місяці року 1918 свою антидержавну діяльність через відступлення своєї друкарні на користь української Окружної Військової Команди, в якій видавалися різні антиурядові часописи і брошури. Останні поширював серед населення українського, жидівського і німецького, допомагаючи у той спосіб підбуренню українського народу проти [Польської] держави і народу польського⁷⁴.

Вважаємо, що, ймовірно, через примусовий характер і тиск під час допитів у польській поліції видавець мусив це заперечити:

Під час урядів українських у східній Малопольщі в 1918–1919 рр. не займався жодною політикою [виділив Оренштайн. — *І. М.*]; один раз приїхав з Києва до Коломиї у приватній справі, бо донесено мені, що у Коломиї Українці зайняли мою друкарню, через що, після їх відходу, мусив процесувати з бувшим українським міністром Більніським, як свідчать акти окружного суду в Коломиї, ч. I 257/2⁷⁵.

Разом із цим поліційні джерела повідомляли про співпрацю Оренштайна з українськими суспільними діячами ЗУНР на Коломийщині:

Оренштайн був на сталих послугах Головного Команданта українського Теодора Примака через його ад'ютанта, заповзятого ворога польського народу д-ра [Володимира] Бемка, в Коломиї. З першим виїжджав на зібрання та згромадження антиурядові, що відбувалися в довколишніх повітах, а також до Станиславова і Тернополя, а звідти — до Києва, на Україні⁷⁶.

До того ж видавцеві приписували чільну роль у фізичних знущаннях над поляками, котрі перебували в таборі для інтернованих осіб на тогочасних околицях Коломиї:

...немало прислужився Оренштайн до інтернування Поляків на Козачеві, з яких сотні загинули на голодовий тиф, з яких так не одного в'язня живцем було поховано. Знущання над інтернованими виходили, головно, з подання

⁷³ Докладніше див.: Великочий В., Гон М., Монолатій І. Політика щодо національних меншин / Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Ілюстрована історія / Гол. ред. М. Кугутяк. Івано-Франківськ–Львів, 2008. С. 248.

⁷⁴ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 4, 9.

⁷⁵ Там само. Арк. 21.

⁷⁶ Там само. Арк. 4, 9.

Окружного Команданта [Теодора] Примака, який отримував вказівки від головного діяча — Оренштайна⁷⁷.

Зауважмо, що й ці звинувачення проти Оренштайна дотепер не підтверджені документально.

На допиті в Коломийському старостві 28 червня 1920 р. він стверджував, що в часі між 1 листопада 1918 р. і 24 травня 1919 р. був [я] кілька тижнів у своєї родини в Коломії (родина моя складається із дружини та трьох дітей, віком 14—19 років)⁷⁸. З Коломії виїхав напередодні румунської окупації приблизно 20 травня 1919 р. через Станиславів, Угорщину до Берліна з метою конституювання моєї видавничої діяльності⁷⁹.

Підтвердження цим відомостям знаходимо у службових відмітках у вже зазначеному «Посвідченні № 11737»⁸⁰.

З цього приводу Оренштайн 1920 р. згадував, що

у травні 1919 р. виїхав з Галичини на підставі перепустки, виданої мені урядом ЗУНР, однак її загубив. З Німеччини до Польщі приїхав без паспорту на підставі тільки доданого посвідчення МЗС Української Держави і телеграми. З часу мого побуту у Німеччині не володію жодними документами — такі, зрештою, були зайві і непотрібні. У політичному житті взагалі ніколи не брав участі — бо я є багатим чоловіком (маю у Коломії дві кам'яниці, друкарню і готівку), не погоджуюсь з більшовицькою програмою і більшовиків боюся⁸¹.

Як бачимо, найімовірніше, в останній тиждень травня 1919 р. Оренштайн покинув Коломию. Поліційні донесення 1920-х рр. свідчать:

...після падіння самопроголошених українських урядів, виїхав <...> з Коломії до Відня, а звідти — за дорученням [Євгена] Петрушевича — перебрався до Берліна і там заснував друкарню, в якій видавав українські брошури, зміст яких був ворожим до Польської держави⁸².

До речі, наразі письмових підтверджень того, що видавець прямо виїхав до Берліна за вказівкою Диктатора ЗУНР, не знайдено.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Про родину видавця відомо мало. З листів Оренштайна до В. Сімовича знаємо про дружину Розалію, доньку Регіну й Аделіну, сина Йосифа (Див.: Пшеничний Є. Яків Оренштайн і його книговидавнича діяльність. С. 163).

⁷⁹ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 5.

⁸⁰ Посвідчення [консульського відділу департаменту чужоземних зносин МЗС Української Держави], видане Я. Оренштайну від 28 листопада 1918 р. Арк. 7 зв.

⁸¹ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 5.

⁸² Там само. Арк. 4.

IV. Берлінська доба

Новий період у житті видавця варто відраховувати від початку літа 1919 р., коли він опинився в загальноєвропейській метрополії того часу — Берліні. У риторичці Оренштайна це звучало, як «перенісся до Берліна», хоча ми цілком усвідомлюємо, які саме обставини кинули його у вир складних перипетій еміграційного життя. Оренштайнові свідчення цього часу надто лаконічні:

...через них [більшовиків] цілковито знищений, перенісся до Берліна, де заснував на високому рівні українську накладню і видавав твори української [літератури], лишень наукові, як свідчить мій каталог. З того часу перебуваю постійно у Берліні. З політикою не мав і не маю нічого спільного, бо завжди мав на гадці тільки економічний інтерес⁸³.

Окремі свідчення, що видавець завчасу планував свій виїзд за кордон, знаходимо в щоденнику знаного українського діяча Є. Чикаленка. У записках, датованих березнем 1919 р., він згадує, що видавця «недавно стрів в Станіславові» й «...не застав в Коломиї, він [Оренштайн. — *I. M.*], як казала мені його жінка, поїхав через Відень в Берлін, а відтіля, може, пробереться і до Київа»⁸⁴. Дещо пізніше, у вересні 1919 р., Є. Чикаленко доповнив ці відомості, вже з огляду на власну фінансову скруту:

...Я сподівався, що грошей на прожиття добуду в коломийського книгаря Оренштейна, але виявилось, що він виїхав у лютому до Відня, і досі не вертався...⁸⁵

Як бачимо, це повідомлення дозволяє пояснити самотню, без родини, Оренштайнову подорож до Західної Європи — через Відень до Берліна.

У німецькій столиці видавець оселився на Kurfürstenstr. 83, в західній частині міста⁸⁶. Приміщення за цією адресою, яке передали Оренштайнові, до того належало Посольству УНР⁸⁷.

У договорі, де видавець у серпні 1920 р. фігурує вже як радник української дипломатичної установи, було вказано, що він мусить, зокрема, прийняти на зберігання книжки культурно-просвітнього відділу колишньої військово-санітарної місії, бібліотеку Союзу Визволення України, а також

вести українське видавництво від імені Посольства УНР в Німеччині під назвою «Українське видавництво» (Ukrainischer Verlag)⁸⁸.

⁸³ Там само. Арк. 21.

⁸⁴ Чикаленко Є. Щоденник. С. 46, 47.

⁸⁵ Там само. С. 106.

⁸⁶ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 25, 35.

⁸⁷ Договір між посольством УНР в Німеччині та видавцем Я. Оренштайном про передачу йому приміщення в Берліні для потреб Українського видавництва. 11 серпня 1920 р. / Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). Документи і матеріали / Упор. В. Даниленко, Н. Кривець. Київ, 2012. С. 315–316.

⁸⁸ Там само. С. 316.

А вже в жовтні того самого року представники посольства Володимир Левицький і Антон Коваленко передали у власність Оренштайна всі книжки військово-санітарної місії, які він зобов'язувався вислати до Канади товариству «Просвіта»⁸⁹.

Ми вважаємо, що середина 1920 р. стала умовною межею, котра фактично визначила новий етап видавчевої діяльності в умовах еміграційного життя, адже в Берліні він «залишився у контактах з керівними політиками уряду [Симона] Петлюри»⁹⁰. Досі невідомо, якими були перші берлінські друки Оренштайна, але з листа посадової особи окружної команди державної поліції у Станиславові відомо, що

<...> підписаний випадково читав видані Оренштайном у Берліні в 1920 р. брошури, третина з яких містила злочинні заклики проти Польської держави і підбурювала українське і жидівське населення проти [неї]⁹¹.

Гадаємо, що ці видання (якщо вони й існували насправді) не становили основного обсягу нового видавництва. Адже в умовах бездержавного існування української нації після поразки визвольних змагань 1917–1920 рр. для Оренштайна нового значення набувала ідея окремого видавництва для української політичної еміграції, а також сподівання, що проблему державної самостійності Галичини буде успішно вирішено, зокрема на міжнародному рівні⁹². Повна назва видавництва звучала так: «Українська накладня т. з. о. п., Берлін / Ukrainischer Verlag GmbH, Berlin»⁹³.

У положенні про видавництво «Українська накладня», розісланому українським установам і діячам Галичини та Європи, було вказано, що воно діятиме, знову ж таки, за підтримки українських культурних кіл,

наслідком потреби й необхідності, щоб нарешті і продукти українського духа стали відомі в Німеччині і Осерединній Європі та щоб їх можна було набути на книжковому ринку⁹⁴.

Тому накладня, як зазначає М. Вальо, планувала не лише займатися українською видавничою справою, а й розпродавати твори українського письменства, мистецтва, музики й загалом усієї україніки, де б вона не з'явилась у світі. Було підкреслено також, що провід видавництва «спочиває в досвідчених і відповідальних фахових руках»⁹⁵.

⁸⁹ Акт передачі посольством УНР в Німеччині видавцеві Я. Оренштайну українських книжок. 15 жовтня 1920 р. / Українські дипломатичні представництва в Німеччині. С. 324.

⁹⁰ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 21 зв.

⁹¹ Там само. Арк. 9 зв.

⁹² Там само. Арк. 4.

⁹³ Там само. Арк. 35.

⁹⁴ Вальо М. Оренштайн Яків. С. 257.

⁹⁵ Там само.

Незважаючи на відносно сприятливі обставини для розбудови Оренштайнового видавництва, польські органи держбезпеки (їхні співробітники ще принаймні з 1920 р. спостерігали за видавцем) поширювали чутки, що

напередодні [Першої світової] війни скромний антиквар у Коломії розбагатів на війні і доробився величезної фортуни, [і тепер] заснував у Берліні на спілку з якимось Супруном, колишнім фінансовим агентом [Симона] Петлюри, і Шепаловим велику видавничу фірму українських творів красного письменства та історії⁹⁶.

Факт, що голова Фінансової агентури УНР Григорій Супрун мав спорадичні контакти з видавцем, підтверджують сучасні дослідження, які документально виказують Супруна як скоробагачка⁹⁷.

І дійсно, Оренштайн володів величезною кількістю українських книжок, які надрукував уже в Німеччині. Однак через митні перешкоди він практично не міг реалізувати продукцію за кордонами Німеччини. До того ж польська агентура свідчила, що «радянський уряд має у Берліні своє власне видавництво “Космос” і інших книжок на терен Радянської України — не допускає»⁹⁸. Ішлося тут про конкуренцію з українсько-американським видавництвом комуністичного спрямування «Космос», що видавало книжки з поміткою «Харків—Берлін—Нью-Йорк» і, звісно, не погодилося б із поширенням Оренштайнових друків на українських теренах.

У листі до українських офіційних установ від 29 вересня 1920 р. Оренштайн повідомляв:

Мої книжкові запаси обіймають біля 40 вагонів книжок вартости 15 мільонів марок (німецьких). Коли Український Національний Уряд хоче моє видавництво — найбільше і найповажніше зі всіх українських видавництв світа — зробити доступним для українського народу, то, крім національних і політичних мотивів, це діло буде мати надзвичайно велике значення з того огляду, що, як мене інформувало, мої книжки надаються дуже добре як компенсаційний предмет при обміні на хліборобські продукти. З другого боку, я маю великий інтерес в цьому, щоби книжки продати, бо це уможливить вести далі мою видавничу діяльність... Тому я радо готов піти назустріч планам Уряду і стати йому помічником у цьому ділі⁹⁹.

А пропонуючи визначити умови, на яких він буде надсилати книжки до України, Оренштайн підкреслював, що його видавництво — це

⁹⁶ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 18.

⁹⁷ Гай-Нижник П. «Супруніада»: уряд Директорії проти Фінансової агентури УНР в Німеччині (1919–1921 рр.) // Київська старовина. 2010. № 1. С. 68.

⁹⁸ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 18.

⁹⁹ Лист видавця Я. Оренштайна до посольства УНР в Німеччині та до МЗС УНР про співпрацю у виданні українських книжок. 29 вересня 1920 р. / Українські дипломатичні представництва в Німеччині. С. 320.

приватне підприємство, фінансоване приватними банками, яке ніколи не жадало, ані не діставало ніяких підмог, ані позичок ні від Уряду, ні від поодиноких партій або груп, а тому воно може, як і кожне купецьке підприємство, заключувати і виконувати тільки торговельні діла, оперті на виразних і ясних умовах¹⁰⁰.

Як приклад видавець згадав пересилання книжок у травні того самого року, коли він отримав від повноважного Представництва українського уряду в Німеччині телеграму, що до Києва має бути відправлено п'ять вагонів готової друкованої продукції. Ішлося про випуски «Загальної бібліотеки» (ч. 146, 171–207) та музичного видавництва «Україна» (ч. 52–77)¹⁰¹. Службовець українського посольства в Берліні Владислав Хонівка 18 травня 1920 р. повідомляв:

На наказ пана Головного Отамана [С. Петлюри. — *І. М.*] всі друковані за кордоном [напис олівцем «з Вашою допомогою». — *І. М.*] українські книжки мусять бути готові для транспорту на Україну. Через тиждень виїде уповноважений Міністра народної освіти за кордон. 356. Михайлів¹⁰².

Згодом Оренштайн доповнює ці факти:

...Тоді не жалував ні коштів, ні труду і їздив сам до Прохорова. На жаль, ціла моя тодішня поїздка була ради тодішньої ситуації цілком безуспішна, а крім того, як український видавець, був тоді шикований польською владою та перебував увесь час під небезпекою втрати особистої свободи¹⁰³.

Зауважмо: посольство УНР у Німеччині взяло цю справу під свій контроль. Так згідно з телеграмою до українського уряду, воно 18 жовтня 1920 р. повідомляло про організацію перевезення книжок до України¹⁰⁴. У листі, зокрема, було сказано:

Майже всі запаси українських книжок в Німеччині знаходяться в руках відомого українського наладчика Якова Оренштейна. У нього має бути зараз біля 40 вагонів готових книжок вартости 15 мільонів німецьких марок. П[ан] Оренштейн є тої думки, що задля налагодження книжкової справи потрібне устне порозуміння з представниками Українського Уряду, і готов сам поїхати до місця побуту уряду [Тарнів? — *І. М.*] задля переговорів під умовою, що буде йому забезпечена особиста свобода і безпеченство під час переїзду через польську

¹⁰⁰ Там само. С. 321.

¹⁰¹ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 5, 25.

¹⁰² Телеграма Українського посольства у Берліні до Я. Оренштайна від 18 травня 1920 р. / ДАІФО. Ф. 8 сч. Оп. 1. Спр. 8 с. Арк. 1.

¹⁰³ Лист видавця Я. Оренштайна до посольства УНР в Німеччині та до МЗС УНР про співпрацю у виданні українських книжок. С. 321.

¹⁰⁴ Лист посольства УНР в Німеччині до МЗС УНР про організацію перевезення українських книжок в Україну. 18 жовтня 1920 р. / Українські дипломатичні представництва в Німеччині. С. 325.

територію. ...Вважаємо... найуспішнішим шляхом для налагодження перевозу книжок особисті переговори представників Уряду з п. Оренштейном...¹⁰⁵

А вже в листопаді того самого року в інформаційному бюлетені дипломатичного відділу посольства УНР було зазначено:

Відомий український видавець, власник «Української накладні» п. Яків Оренштайн виїхав з Берліну через Варшаву на Україну, щоб налагодити транспорт книжок з Німеччини до України¹⁰⁶.

У свідченнях для польської поліції видавець згадував, що через зміну на фронті, книжки не міг доставити до Києва, а [повинен був] користати з побуту у ближчій Східній Галичині <...> [очікуючи] подальших вказівок від українського уряду з Кам'янця-Подільського. Книжки, призначені для Києва, знаходяться у Ляйпцігу і Відні¹⁰⁷.

Подальша доля Оренштайнових книжок — невідома.

Окремі округини про його «берлінський» період у 1920-ті рр. знаходимо в листуванні Є. Чикаленка та С. Єфремова. Зокрема, у травні 1922 р. С. Єфремов згадував, що йому вдалося нав'язати контакти з видавцем; далі, у серпні того самого року, повідомляв, що видавець, найімовірніше, не приїде [до Києва чи Відня? — *І. М.*]: «На Оренштайна я теж великі й усякі покладав надії, і шкода буде, якщо він так і не приїде». А у вересні С. Єфремов писав: «...щось ніяких звісток од його [Оренштайна. — *І. М.*] вже давно не маю і боюся, що й там [у Берліні? — *І. М.*] тепер не до друку»¹⁰⁸.

Свідченням, що обставини еміграційного життя були складними, можна вважати уривок з Оренштайнового листа до В. Сімовича від 26 жовтня 1923 р.:

Ваш лист я одержав учора, і, читаючи його, ніби сидів у Празі за шинкою і склянкою пива, на жаль, лише у фантазії. Тут ми можемо дістати лише шмат маргарини. Наші життєві потреби спадають щодня, а турботи зростають щогодини¹⁰⁹.

Разом із цим відомо щонайменше два опосередковані факти, що свідчать про діяльність видавця в Німеччині 1923–1924 рр: у лютому 1923 р. Г. Чикаленко-Келлер, запрошуючи С. Єфремова до Берліна, згадувала з-поміж інших осіб, котрі чекатимуть на нього, й «нашого друга Якова»; а у травні 1924 р. Оренштайн надіслав С. Єфремову з Берліна листа щодо їхньої видавничої співпра-

¹⁰⁵ Там само. С. 325–326.

¹⁰⁶ З інформаційного бюлетеня № 2 дипломатичного відділу посольства УНР в Німеччині про діяльність посольства та життя української еміграції. 4 листопада 1920 р. / Українські дипломатичні представництва в Німеччині. С. 335.

¹⁰⁷ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 5.

¹⁰⁸ Євген Чикаленко — Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки. Київ, 2010. С. 201, 208, 228.

¹⁰⁹ Пшеничний Є. Яків Оренштайн і його книговидавнича діяльність. С. 163.

ці¹¹⁰. Сам він, вказуючи на труднощі, які переживали українські виробництва, роботу котрих він перейняв на себе, в листі до В. Сімовича від 19 травня 1924 р. написав: «Як біда, то до жида»¹¹¹.

V. Північноамериканська доба (США, Канада)

Як не дивно, найменше сьогодні відомо про Оренштайнову поїздку за океан — до США й Канади. Мабуть, видавець прагнув на практиці демонструвати своє прихильне ставлення до українців і, безумовно, як великий підприємець, діючи насамперед із матеріальної зацікавленості, намагався налагодити свою працю не лише в Європі, але й у США й Канаді. Про це маємо досить скромні відомості, знову ж таки, поліційного (а тому наперед суб'єктивного) характеру.

Зокрема, у грудні 1924 р. Оренштайн звернувся з листом до станіславівського воєводи Юристовського, повідомляючи про коротку поїздку до цих країн:

Три роки тому [1921 р. — *І. М.*] дозволив я собі виїхати до Канади та Сполучених Штатів Америки для того, щоб поширити свою видавничу діяльність, бо там є велика група українців, серед яких мої книжки перед [Першою світовою] війною мали великий попит; навіть мав я головний склад книжок у Вінніпезі [такий склад був у видавця й у міжвоєнний період. — *І. М.*]. Тому хотів я налагодити знову там контакт¹¹².

Між тим, реалізації такого задуму завадило тривале внутрішнє листування органів МЗС та МВС Другої Речі Посполитої, котре одночасно розпочалося в Галичині й Німеччині, щодо т. зв. «політичної діяльності» видавця. З іншого боку, політична роздрібленість тодішньої української діаспори в США й Канаді ставила під сумнів подальші успіхи Оренштайнового підприємства, навіть за умови успішної реклами. Із перспективи часу зауважимо, що успіх українського книговидання з поміткою «Берлін–Львів–Вінніпег» став значним явищем тогочасного еміграційного життя, а бібліотека Університету Торонто (University of Toronto) зберігає, мабуть, найбільшу збірку видань «Галицької» та «Української» накладень, доступ до яких надає Інтернет-ресурс¹¹³.

У міжчассі 1921–1922 рр., як згадував єврейський комерсант,

повідомили мене, що якийсь агент польського консульства в Канаді розшукував по цілім краю [Галичині. — *І. М.*] відомостей, чи я теж там — з іншої сторони океану! Не провадив антидержавної агітації!¹¹⁴

¹¹⁰ Євген Чикаленко — Сергій Єфремов. С. 276, прим. 9; С. 223, прим. 4.

¹¹¹ Пшеничний Є. Яків Оренштайн і його книговидавнича діяльність. С. 164.

¹¹² ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 23.

¹¹³ Докладніше див.: <http://archive.org/>

¹¹⁴ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 23, 23 зв.

Не менш важливі перешкоди для нормальної праці Оренштайна створювали працівники спеціальних служб: «<...> на кожному кроці був висліжуваний таємними агентами поліції»¹¹⁵.

Тому видавець безуспішно запитував станиславівського воеводу:

<...> Чи ж мені не вільно шукати для мого товару ринку збуту, в якому мені більшовики відмовили, а *Польща, моя вітчизна* [курсив мій. — *I. М.*], трактує мене як злочинця <...> для чого, і яким правом і на якій підставі я повинен бути затравленим, як якийсь дикий звір, в Польщі, в Німеччині, і навіть у Канаді і США?¹¹⁶

Тож, підсумовуючи, припускаємо, що поїздку в Новий Світ видавець почав, вочевидь, із території Німеччини в 1921–1922 рр.

VI. Третя галицька доба (Станиславів, Коломия, Львів)

Остаточне рішення, що саме на теренах Галичини буде відновлено видавничу працю Оренштайна, припадає на 1924 р. У цьому головну спонукальну роль відігравали не тільки економічні фактори, а й питання власної «реабілітації».

Ситуацію довкола подальшої видавничої діяльності Оренштайна змінив його приїзд до Варшави, а згодом і до Коломиї, у другому півріччі 1924 р. Видавець планував приїхати до Коломиї ще в 1923 р., однак важка хвороба «ударемнила тоді виїзд»¹¹⁷, тому ця подорож 1924 р. була другою після 1918–1919 рр. Нагадаємо, що перша відбулася в червні 1920 р. за посередництва тодішнього польського посла в Берліні Шебеки¹¹⁸.

Цього разу приїздові видавця до Польщі передувало тривале розслідування органів державної безпеки й місцевої влади в Коломиї. Зокрема, 19 липня 1924 р. генеральний консул Польщі в Берліні Добржинський звернувся до коломийського староства із проханням з'ясувати (відповідно до обіжника МЗС № 106 від 20.09.1923 р.) політичну діяльність Оренштайна, головним чином у період 1918–1920 рр.: «...чи він є громадянином Польщі, і чи не приймав участі у шпигунстві, розбою, терористичних акціях, чи інших діяннях на шкоду польської держави»¹¹⁹. Зовнішньополітичне відомство запитувало, «чи належить йому візувати паспорт до Польщі, у випадку якщо Оренштайн є польським громадянином?»¹²⁰ Зі свого боку, коломийський староста Чеслав Павліковський 21 серпня 1924 р. надіслав запит щодо особи видавця до голови ізраїльської гміни Коломиї, вимагаючи надати нотаріально засвідчену копію свідоцтва

¹¹⁵ Там само. Арк. 21 зв., 22.

¹¹⁶ Там само. Арк. 23 зв.

¹¹⁷ Там само. Арк. 21, 21 зв.

¹¹⁸ Там само. Арк. 5, 7.

¹¹⁹ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 3; Там само. Ф. 8 сч. Оп. 1. Спр. 8 с. Арк. 12.

¹²⁰ ДАІФО. Ф. 8 сч. Оп. 1. Спр. 8 с. Арк. 14.

про народження¹²¹. А от із документів Станиславівського воєводського управління випливає, зокрема, що саме очільники місцевого самоврядування в Коломиї категорично виступали проти повернення видавця до краю та характеризували «надання йому візи для приїзду до Польщі як небажане»¹²².

Аналізуючи діяльність Оренштайна в 1918–1923 рр., польські органи держбезпеки звертали увагу на той факт, що

з огляду на поширений в краї комуністичний рух, як також повернення ворожих елементів з-за кордону, які під різними приводами домагаються повернення, а частина — старається про дозвіл на повернення, належало би за тим відмовити Оренштайнові повернення до [польської. — *І. М.*] держави. <...> він як скрайній ворог польської держави і польського народу, у кожному разі перебуває у тісному контакті з відомими ворожими елементами за кордоном, і якщо б було дозволено йому на повернення до краю, тим самим дано б на вільну руку до широкої ворожої діяльності не тільки усередині краю, але й за його межами¹²³.

Щоправда, така риторика, на перший погляд, не дала очікуваних результатів: 26 серпня 1924 р. Ч. Павліковський повідомляв керівництво воєводства у Станиславові, що відколи Оренштайн приїхав до Польщі, «справа перешкоди щодо його в'їзду стала безпредметною»¹²⁴. Із донесень окружної команди державної поліції у Станиславові відомо, що видавець прибув на територію Польщі 19 серпня 1924 р. на підставі закордонного паспорта й візи, виданих консульським відділом посольства Другої Речі Посполитої в Берліні 2 серпня того самого року (№ 179333). Під час обов'язкової візової реєстрації у Варшаві довголітній адвокат видавця Лейзор Шорр повідомив керівника консульської служби Краснодубського, що

Яків Оренштайн приїхав до Польщі у справах дипломатичних, які після прибуття з Берліну доручило йому Міністерство внутрішніх справ¹²⁵.

До Коломиї Оренштайн приїхав, як свідчила місцева експозитура політичної поліції, 24 серпня о 13:17 швидким поїздом із Варшави. Фрагмент таємного звіту старости Ч. Павліковського, складений двома днями пізніше, підтверджує, що до Коломиї видавець дійсно прибув 24 серпня, але спочатку відвідав Станиславів. Прийти до коломийського староства він, як показують архівні документи, зголосився наступного ж дня, 25 серпня. У розмові з керівником місцевого органу виконавчої влади Оренштайн повідомив, що у Варшаві зустрічав-

¹²¹ Там само. Арк. 18.

¹²² Там само. Арк. 20.

¹²³ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 9.

¹²⁴ Там само. Арк. 6.

¹²⁵ Окружна команда державної поліції у Станиславові до президії воєводства у Станиславові: Яків Оренштайн — приїзд до Коломиї, спостереження. Машинописна копія від 26 серпня 1924 р. / ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 8.

**МІНІСТЕРСТВО
Справ Закордонних
ДЕПАРТАМЕНТ
ЧУЖОЗЕМНИХ ЗНОСИН
Консульський Відділ.**

Міністерство 28 лютого 1918 року
№ 11434.

М. Київ, Терещенківська 9
Телеф. 56-97.

*Дієві - середній
Очі - сірі
Вуса - сірі
Спина - чорна
Висота - середня
Висота - середня*

*gestalt- mittel
Augen- grau
Haar- grau
Körperbau- mittel*

Personenbeschreibung

1888

Парамошук Іван Степанович

W. H. H. H.

ПОСВІДЧЕННЯ.

Міністерство Закордонних Справ Української Держави сим свідчить, що власник цього п Яків Орешетейн командирований Михайлом Смірновим Девітом має право вільного перезду Швейцарії до Тамбурина, Швейцарії та Швейцарії і повороту назад.

Просимо всі влади не чинити ніяких перешкод, а допомогти в разі потреби.

Директор Департаменту: *[Signature]*

Управляючий консульським відділом: *[Signature]*

Діловод: *[Signature]*

BESCHEINIGUNG.

Das Ministerium des Aussern der Ukraina bestätigt hiermit, dass der Inhaber dieses Jakob Brenstein von Unterrichtsministerium nach Galizien, Deutschland u. Schweiz kommandiert ist und dass ihm die Bewilligung der freien Durchfahrt von Deutschland u. Schweiz nach Galizien und zurück erteilt wird.

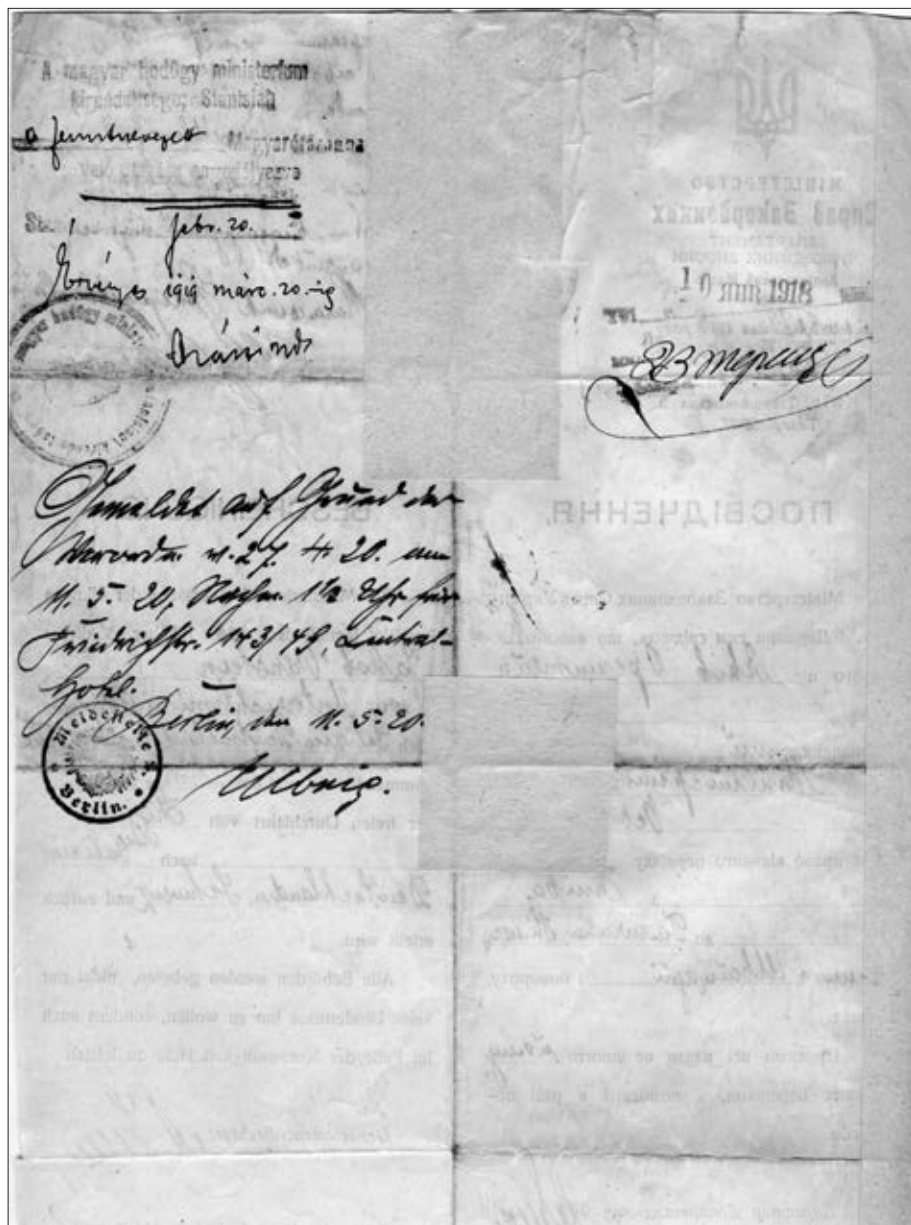
Alle Behörden werden gebeten, nicht nur keine Hindernisse tun zu wollen, sondern auch im Falle der Notwendigkeit Hilfe zu leisten.

Departementsdirektor: *[Signature]*

Leiter der Konsularischen Abteilung: *[Signature]*

Geschäftsführer: *[Signature]*

ся з високопосадовцем МЗС графом Лосем і керівником відділу МВС Рутковським. Як зазначав Ч. Павліковський,

Оренштайн скаржився, що у Коломиї невідомі йому особи поширювали погослови про його вороже відношення до польської держави

і що саме для цього він

має намір розпочати кроки щодо своєї реабілітації¹²⁶.

Разом із цим, слід зауважити, що, згідно з поліційними донесеннями,

за час свого pobutu в Коломиї Оренштайн не зустрічався ні з ким, окрім д-ра [Лейзора] Шорра і своєї дружини Регіни Махлер, при тому вирішував суперечку поміж ним і власником друкарні [Аскольдом?] Кисілевським¹²⁷.

Власне, саме поліграфічне підприємство стало предметом судового позову, а Оренштайнову книгарню зачинили, оскільки влада не дала офіційного дозволу на її функціонування¹²⁸.

До того ж було артикульовано тезу, що

Оренштайн користується у Коломиї досить сумнівним авторитетом і загалом вважається особою, яка не заслуговує на довіру¹²⁹.

Імовірно, проти видавця планували вже в недалекому майбутньому влаштувати показовий судовий процес. Свідчити проти Оренштайна наважилися коломийці Станіслав Стефанський, Францішек Бугайський і Станіслав Шеллер¹³⁰.

А що до цього ж було внесено пропозицію оперативно затримати видавця, то показовим є рапорт коломийського дільничного Пйотра Гольки, де записано:

Яків Оренштайн прибув з Польщі до Німеччини як таємний агент з метою отримання інформації про внутрішньо- і зовнішньополітичну діяльність польської держави¹³¹.

У цьому самому документі було зазначено, що

під політичним оглядом Оренштайнові приписано шпигунство — за часів українських [1918–1919 рр.] він видавав українські книжки для організаційних цілей й брав участь у агітаціях з комендантом [Теодором] Примаком; пізніше, після відступу українських військ, збирав усілякі інформації для агітації аж до 1920 р., коли під час наступу більшовицьких військ виїхав до Німеччини¹³².

¹²⁶ Староство у Коломиї до президії воєводства у Станіславові: Яків Оренштайн — політична діяльність. Машинописна копія від 25 серпня 1924 р. / Там само. Арк. 6.

¹²⁷ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 9; Там само. Ф. 8 сч. Оп. 1. Спр. 8 с. Арк. 13, 13 зв., 35 зв.

¹²⁸ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 6.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Там само. Арк. 9 зв.

¹³¹ Там само. Арк. 22 зв.

¹³² Там само. Арк. 35, 35 зв.

Оскільки ситуація ставала загрозливою, у вересні того самого року видавець попросив коломийського надкомісара поліції Юліяна Урбановського заслухати свідчення греко-католицького священника Олександра Русина, адвокатів Аллерганда і Лейзора Шорра, Еліаша Ціманда, Едварда Фрухтера, директора місцевої гімназії Прокопа Мостовича й директора українського кооперативу Захара Скварка щодо політичної реабілітації й остаточного заперечення «формальної легенди політичної діяльності» Оренштайна¹³³.

Це зрозуміло, оскільки тривала відсутність і перебування в Німеччині призвели до того, що Оренштайн опинився поза сферою безпосереднього впливу на коломийський видавничий рух. Саме з цього приводу він на початку вересня 1924 р. провів спеціальні зустрічі зі знайомими представниками місцевої інтелігенції: директором гімназії Прокопом Мостовичем, її викладачами Богданом Левицьким і Михайлом Роздольським, директором українського кооперативу «Покутський союз» Захаром Скварком, суддею окружного суду й головою коломийської «Просвіти» Ромуальдом Думіном¹³⁴.

Метою Оренштайна було відновити роботу книгарні і випозичальні книжок, налагодити книгообмін, забезпечити українськими виданнями терени Галичини. У вересні—жовтні того самого року видавець доклав чимало зусиль, щоб інформувати українське громадянство краю про наміри перенести берлінське видавництво. Для цього він мусив виїхати до Львова, де мав зустрітися з українськими видавцями й інтелігенцією¹³⁵. Поліційні функціонери передбачали, що Оренштайн перебуватиме у Львові 3–4 тижні. Там він мав зустрітися з директором поліції Райнлендером¹³⁶.

До Львова Оренштайн виїхав 2 вересня 1924 р. о 23:00 швидким потягом. Услід за ним, щоби з'ясувати подальшу долю передвоєнної друкарні в Коломиї, 3 вересня того самого року об 11:00 до Львова виїхав видавець А. Кисілевський. Польська поліція в особі окружного коменданта Гендріховського повідомляла президію станіславівського воєводства, що необхідно встановити спостереження за обома діячами¹³⁷. Поліційні матеріали повідомляють, що

на підставі таємного спостереження Яків Оренштайн перебував у Львові від дня 2 вересня б [іжучого] р [оку] до 4 вересня б. р. Зупинявся цілий час у готелю «Народна гостиниця». <...> вже названий зустрівся тут з деякими видавцями й

¹³³ Лист Я. Оренштайна до повітової команди державної поліції у Коломиї від 16 вересня 1924 р. / ДАІФО. Ф. 8 сч. Оп. 1. Спр. 8 с. Арк. 24, 24 (зв.).

¹³⁴ Староство у Коломиї до президії станіславівського воєводства: Яків Оренштайн — діяльність політична. Від 15 вересня 1924 р. / ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245, 15.

¹³⁵ Докладніше див.: Монолатій І. Львівська подорож Якова Оренштайна 1924 року: невдала спроба реалізації українського проекту // І. 2008. Ч. 51: Гебрейський Львів. С. 228–235.

¹³⁶ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 15.

¹³⁷ Експозитура політичної поліції в Коломиї до окружної команди політичної поліції у Станіславові: Яків Оренштайн — спостереження. Відпис телефонограми (не пізніше 10 вересня 1924 р.) / ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 14.

представниками української преси, розпитував їх про можливі тут взаємини в ділянці видавничої справи і т. д.¹³⁸

Із низки не з'ясованих досі питань так званої «львівської зустрічі» — участь Оренштайна в акції визначного мовознавця Романа Смаль-Стоцького щодо відкриття українського університету в Польщі. Як повідомляв сам видавець, у 1923 р. він за допомогою Р. Смаль-Стоцького без зайвих перешкод отримав закордонний паспорт і візу в Берліні для подорожі в Галичину¹³⁹. А от коломийський староста Ч. Павліковський зазначав, що він особисто виступав проти залучення до акції Оренштайна, «чия участь не принесе користі польській державі»¹⁴⁰.

Ця акція, котру протегувало польське зовнішньополітичне відомство, передбачала створення вишого навчального закладу заради порозуміння українського та польського народів. Тому, як підкреслював Оренштайн, він

був готовий піддатися довіреній місії як лояльний громадянин польської держави і визначний книговидавець, охоче доклав би усіляких старань, щоби обидва народи доброзичливо зустрілися в культурній і господарчій праці¹⁴¹.

А далі вже бачимо Оренштайнову лояльність, які він, щоправда, висловлює під час поліцейних допитів:

...ще раз підкреслюю: я не політик, але лише промисловець [виділив Оренштайн. — *I. M.*]. Якщо тільки як польський громадянин мойсеєвого віровизнання обрав собі видавництво наукових творів українською мовою як джерело заробітку, то робив це тільки для того, бо сподівався звідти поважних прибутків, а при тому виконував теж етичну функцію культури. Це і є метою і стимулом моєї довголітньої, явної, поштивої і ретельної праці¹⁴².

Отже, на підставі закордонного паспорта, виданого польським консульством у Берліні, для практичної реалізації проекту Оренштайн упродовж осені 1924 р. відвідав Варшаву, Львів, Станиславів і Коломию. Однак його участь у цій акції була нетривалою: вже у грудні того самого року видавець повернувся до Німеччини¹⁴³.

Щоправда, Оренштайн й далі шукав шляхів, щоб розв'язати свої видавничі проблеми, а точніше, вирішити майнові суперечки. Проте вже в березні 1925 р. справа Оренштайна стала для коломийської влади приватним конфліктом, а тому і станиславівське воєводство не бачило потреби нею займатися¹⁴⁴. Додат-

¹³⁸ ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 18.

¹³⁹ Там само. Арк. 21 зв.

¹⁴⁰ Там само. Арк. 6.

¹⁴¹ Там само. Арк. 21 зв.

¹⁴² Там само. Арк. 23 зв.

¹⁴³ Генеральне консульство Польщі у Берліні до коломийського староства. Обіжник від 18 грудня 1924 р. / ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 26.

¹⁴⁴ Староство в Коломиї до станиславівського воєводства: Яків Оренштайн — скарга. Машинописна копія від 31 березня 1925 р. / Там само. Арк. 29.

ково йшлося про процес щодо власності видавця між ним і якимось Мендлем Фрідманом у коломийському повітовому суді¹⁴⁵.

VII. Між Берліном і Львовом: «штайгеріяда» Оренштайна

Упереджене ставлення поляків до галицьких євреїв у 1923–1924 рр. поставило під сумнів лояльність останніх до нової влади як політичної сили. Одним із проявів цього ми вважаємо й позицію польської влади щодо Оренштайна. Ангажування видавця до справи Станіслава (Шломо) Штайгера («польського Дрейфуса»)¹⁴⁶, звинуваченого в замаху на президента Другої Речі Посполитої Станіслава Войцеховського 5 вересня 1924 р., тільки почасти дозволяє зрозуміти місце Оренштайна в надзвичайно заплутаному спектрі українсько-польсько-єврейських взаємин міжвоєнної доби. Тому важливо простежити його контакти з основними фігурантами справи Штайгера — «багатосторонньої політичної, соціальної і етнічної дискусії»¹⁴⁷.

Незважаючи на те що вже 8 вересня того самого року Українська Військова Організація (УВО) взяла відповідальність за цей замах на себе й висловила жаль із приводу арешту єврейського студента-правника, котрий було використано як підставу для антисемітської агітації (у країні посилювалися випадки проти Сіоністської партії та єврейської спільноти загалом), знадобилося більше року (грудень 1925 р.), щоби суд виправдав невинного. Так «штайгеріяда» віддзеркалила складні міжетнічні взаємини в Галичині¹⁴⁸.

Її особливістю була суспільно-політична атмосфера захисту С. Штайгера з боку єврейської спільноти Галичини, котра вважала його «типовим польським євреєм, інтелектуалом середнього класу, відданим державі і співвітчизникам»¹⁴⁹. Під час другого процесу щодо атентату на С. Войцеховського (12 жовтня 1925 р.) єврейські політичні кола, використовуючи свої зв'язки з еміграційним урядом ЗУНР у Відні, налагодили контакт із головою УВО Є. Коновальцем у Берліні. Цікаво, що у спробах ангажувати УВО до слідства брав участь Оренштайн, якого

прийняв полк. Євген Коновалець тому, що це був український патріот, не хотів залишатися під польською окупацією, разом з Українською Галицькою Армією перейшов Збруч і потім вийшов на еміграцію до Німеччини¹⁵⁰.

¹⁴⁵ Начальник політичного відділу МВС Польщі до воеводи у Станиславові. Від 12 травня 1925 р. / Там само. Арк. 32.

¹⁴⁶ Меламед В. Процес Станіслава Штайгера, або Польська справа Дрейфуса у Львові // І. 2008. Ч. 51: Гебрейський Львів. <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/melamed.htm>

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Гон М. Діалектика державності в українсько-єврейських взаєминах у Галичині 1918–1939 рр. // Україна Модерна. 2002. Ч. 7. С. 105.

¹⁴⁹ Меламед В. Процес Станіслава Штайгера, або Польська справа Дрейфуса у Львові. <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/melamed.htm>

¹⁵⁰ Книш З. Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році. Торонто, 1975. С. 58.

Зауважмо: така показова риторика щодо *українськості* видавця та справжніх мотивів його вимушеної еміграції видається нам декларативною, адже, як свідчить З. Книш, саме за це Оренштайна засуджували «його одновірці». Вони нібито «приневолили» видавця (за словами націоналістичного діяча: «Український жид Яків Оренштайн відпекується»¹⁵¹) опублікувати 29 листопада 1925 р. у львівському «Ділі» заяву, зміст якої зводився до того, що він не ангажувався до розслідування справи С. Штайгера поза Львовом (у Відні чи Берліні), зокрема щодо свідчень Ізраеля Вальдмана й Теофіла Ольшанського (справжнього виконавця замаху)¹⁵².

Хоча знову поліційні документи дозволяють привідкрити завісу й над цією таємницею: ще 7 листопада комендант державної поліції у Станіславові, надкомісар Штабу, повідомляв політичну поліцію у Львові, що

...з початком арештування Штайгера дуже цікавився тією справою Яків Оренштайн, власник української книгарні у Берліні, який перебуває у стосунках з еміграційним урядом [Євгена] Петрушевича. Перед початком процесу повинен був бути Оренштайн особисто у Львові і всіляко офірувати свою допомогу, *хоча рекомендовано йому втриматися від цього* [курсив мій. — І. М.]¹⁵³.

Додамо, що, згідно з поліційними донесеннями, саме Оренштайн переконував шефа берлінської політичної поліції Мюллера в непричетності С. Штайгера до замаху на польського високопосадовця і для цього вказував на свідчення українця Т. Ольшанського. Ба більше, видавець перебував у тісному контакті із захисником Штайгера — адвокатом Ландау з Перемишля¹⁵⁴.

Надзвичайно інформативними в цьому випадку будуть матеріали до історії УВО, котрі опублікував З. Книш:

Жиди побоювалися, що засуд Штайгера викличе репресії проти жидівської суспільности в Польщі, а може, навіть дійде до погромів. Як завжди, так і тепер виявилася надзвичайна солідарність жидів у світі, скільки разів на лаві обвинувачених засідав жид. (Вистане пригадати аферу Драйфуса в Парижі, процес Бейліса в Києві, пізніший процес Шварцбарта в Парижі і вже по другій світовій війні процес проти подружжя Розенбергів у ЗДА за шпигунство). Вони шукали контакту до Української Військової Організації, щоб спонукати її публічно проголосити своє відношення до атентату і виявити назвище атентатчика та відтяжити тим Штайгера у львівському процесі. Мимовільним свідком одної з таких спроб був інж. Михайло Селешко. Одного разу сидів він у каварні «Романішес Кафе» в Берліні на розмовах з полк. Євгеном Коновальцем. Були ще там Омелян Сенік і Сидір Чучман. *Кілька хвилин пізніше надійшов Яків*

¹⁵¹ Там само. С. 45.

¹⁵² Див.: Новинки. Лист до редакції // Діло. 1925. 19 листопада.

¹⁵³ Комендант державної поліції у Станіславові до окружного уряду політичної поліції у Львові: Процес Штайгера — інформації. Відпис від 7 листопада 1925 р. / ДАІФО. Ф. 2 сч. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 36, 36 зв.

¹⁵⁴ Там само. Арк. 37.

Оренштайн, «український жид», відомий видавець українських книжок і власник видавництва 'Галицька Накладня' спершу в Коломиї, а потім у Ляйпцігу. З усіма присутніми знався він ще з давніших часів. Він заявив, що не приходить з власної ініціативи, тільки на прохання організації американських жидів, що просили його посередничити в тій справі [курсив тут і далі мій. — І. М.].

Жиди пропонували: 1. щоб УВО видала від себе публічну декларацію, що це її член і з її доручення виконав атентат на Войцеховського, 2. щоб таку саму декларацію склав від себе цей же атентатчик. 3. за те жиди гварантують йому переїзд і поселення в Америці, а Українській Військовій Організації обіцяють відплатитися відповідною грошовою допомогою. Полковник Коновалець на ті пропозиції не погодився. Він був схильний проголосити офіційно в пресі, що атентат виконала Українська Військова Організація, бо це й так було відоме і про те широко писалось в пресі. Але відмовився виявити назвище атентатчика і зокрема не згодився на відплатну фінансову підтримку. *Коли Оренштайн відійшов з нічим, велася ще якийсь час розмова на ту тему і з неї виходило, що не була це перша жидівська спроба вплинути в тому напрямі на УВО, приходили до полк. Коновальця перед тим ще й інші відпоручники жидівських організацій з таким проханням¹⁵⁵.*

Цей сюжет певною мірою підтверджує тезу В. Меламеда, що справа Штайгера була комбінацією фатальних збігів, людських помилок, бюрократизму та неефективності поліції¹⁵⁶.

Як бачимо, «штайгеріяда» Оренштайна в силу об'єктивних і суб'єктивних чинників перетворилася на випробування його лояльності й патріотизму як щодо поляків і Другої Речі Посполитої, так і щодо української еміграції. Мабуть, український бік перебільшував можливості видавця у складному хитро-сплетінні позицій і очікувань учасників: безкомпромісної УВО, офіційних кіл української еміграції, громадської думки в Галичині. З іншого боку, польські правоохоронні органи та спеціальні служби «профілактично» працювали з видавцем, сказати б, «на випередження». Однак і це не забезпечило Оренштайнові в польській державі повної політичної реабілітації, про яку він, як зауважено в цій публікації, настійливо просив. Він так і залишився вигнанцем — спочатку в Німеччині, згодом у Польщі — так і не повернувшись (принаймні, як нині відомо) до рідних Галичини й Коломиї.

VIII. Варшавська доба

Дослідження Оренштайнового життєпису після листопада 1925 р. ускладнює фактична відсутність документальних джерел. Ми можемо тільки припустити, що період 1926 — початку 1930-х рр. видавець і далі перебував у Німеччині. Від-

¹⁵⁵ Книш З. Атентат на президента Польщі Станіслава Войцеховського / Початки УВО в Галичині. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації. Зб. 1 / Зібрав, упорядкував і зредагував З. Книш. Торонто, б/р. <http://knysh.uaweb.org/uvo-1/r03.html>

¹⁵⁶ Меламед В. Процес Станіслава Штайгера, або Польська справа Дрейфуса у Львові. <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/melamed.htm>

так напередодні приходу нацистів до влади він повернувся до польської столиці. Зокрема, це стверджує М. Вальо:

У 1932 р. Оренштайн із родиною переїхав до Варшави, де заклав антикварну книгарню. Місце смерті Оренштайна достеменно не відоме: варшавське гетто або концтабір Заксенхаузен¹⁵⁷.

Щоправда, підтверджені чи спростувані цьому дослідники ще не виявили. Гадаємо, ретельне обстеження і українських, і польських, і німецьких архівосховищ може відслонити завісу невідомості над життям і діяльністю Оренштайна 1926 — початку 1940-х рр.

¹⁵⁷ Вальо М. Оренштайн Яків / Енциклопедія історії України. Т. 7. С. 631–632.